

הארות והערות

על גבולות הארץ המובטחת

משה ענבר

משה ויינפלד דן במאמרו 'היקף הארץ המובטחת – שתי תפיסות שונות',¹ בישתי מערכות גבול אידיאליות: א. מלבוא חמת עד נחל מצרים, ב. מנהר מצרים ועד נהר פרת. במערכת הגבולות השנייה עסקתי במאמרי 'ברית בין הבתרים – בר' טו,² במאמרו (עמ' 11-12) עושה ויינפלד שימוש בכתובים אחדים שבהם דנתי במאמרי, בכואי לקבוע את זמנה של מערכת הגבולות המופיעה בברית בין הבתרים (בראשית טו יח). לאור חשיבותו הרבה של הנושא – קניעת זמנה של ההשקפה על גבולותיה הרחבים ביותר של הארץ המובטחת – הריני מבקש להציג את המסקנות שהעליתי אני מתוך עיון באותם כתובים.

א. נהר מצרים – נהר מצרים הוא השיחור, הזרוע המזרחית של הנילוס. ההשקפה, כי מלכות דוד הגיעה עד אליו היא השקפה מאוחרת (דברי הימים א, יג ה), המבוססת על הרשימה העתיקה ביהושע יג ג-ד.

ב. נהר פרת – לפי ההשקפה המשנה-תורתית נהר פרת הוא גבול הארץ המובטחת. השקפה זו מבוססת על הנאמר אודות דוד כי הגיע עד לפרת (שמואל ב, ח ג = דברי הימים א, יח ג) וכן על תיאור ממלכת שלמה, שהשתרעה עד הפרת (מלכים א, ה א, ד).

ג. נהר מצרים ונהר פרת – צירוף שני ציוני הגבולות, נהר מצרים ונהר פרת, לכדי מערכת גבולות אחת הוא השתקפות של גבולות ממלכת דוד ושלמה כפי שנתגבשה במסורת המאוחרת. בעזרתם של שני מזמורים מתהלים יש אולי בידינו להצביע על התקופה אשר בה התגבשה השקפה זו. במזמור עב, המיוחס לשלמה, מופיע הנהר (פרת) כגבול ממלכתו ('ומנהר' פס' ח). ציון זה מופיע גם בתהלים פ, מזמור מסוף ימיה של מלכות ישראל: 'תשלח קצירה עדיים ואל-נהר יונקותיה' (פס' יב). בעל מזמור פט, המכיר את מזמור פ, מחדש בקביעת הגבולות: 'ושמתי בים ידו ובנהרות ימינו' (פס' כו); לא נהר אחד – הפרת, אלא שני נהרות – הפרת והשיחור. זמנו של תהלים פט הוא כנראה מסוף ימי בית ראשון או אף מתקופת הגלות. ניתן, לפיכך, לשער כי ההשקפה החדשה על היקף מלכות דוד ושלמה – מנהר עד נהר – עלתה במאה השביעית או

188

1 המאמר ראה אור בקתדרה, 47 (ניסן תשמ"ח), עמ' 3-16.

2 שלמ"ק, ג (תשל"ח), עמ' 48-49; ד (תש"ם), עמ' 279. המאמר פורסם גם בנוסח אנגלי מעובד, ראה: 'Genesis 15: A Conflation of two Deuteronomiac Narratives' *JBL*, 101 (1982), pp. 51-52

השישית לפנה"ס. העדות הפנים-מקראית עולה בקנה אחד עם העובדות ההיסטוריות, המלמדות כי יחידה מדינית זו ('עבר הנהר') קמה רק משהגיעו האשורים בכיבושיהם מצרימה, ובעקבותיהם באו הבבלים והפרסים. על כן סביר, לדעתנו, להניח שהיחידה המדינית האימפריאלית היא העומדת ברקע ההשקפה כי הארץ המובטחת (בראשית טו יח) השתרעה 'מנהר מצרים עד-הנהר הגדל נהר-פרת'.

ד. עשרת העממים — ראוי להעיר כי בשעה שבאים לקבוע את זמנה של רשימת עשרת העממים (בראשית טו יט-כא) יש לשים לב לעובדה שהחזן אינו מופיע בה, אך הוא מופיע בכל רשימות העממים להוציא שתי רשימות מימי בית שני: עזרא ט א; נחמיה ט ח.

לעניין הנוסחה: 'מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר-פרת'

משה ויינפלד

משה ענבר תמה על שלא התייחסתי במאמרי 'היקף הארץ המובטחת — שתי תפיסות שונות' למאמרו 'ברית בין הבתרים — בר' טו', שראה אור ב'שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום'.¹ במאמרו טען ענבר לאיחורה של הנוסחה 'מנהר מצרים עד-הנהר הגדל נהר-פרת'. קראתי כמובן את מאמרו, שכן הוגש לי לפרסום כעורך שנתון זה. אולם אף-על-פי שקיבלתי את המאמר לפרסום, אינני מקבל את דעתו בעניין זמנה של נוסחה זו.

המחבר עצמו מודע ל'רופפות השיטה שבחר בה',² ויתרה מזו, הוא מלווה בביטויי ספקנות את טענותיו על איחור הנוסחה. כך, למשל, הוא טוען בקשר לתהלים פ יג, 'תשלח קצירה עד-ים ואל-נהר יונקותיה', כי מזמור פ הוא כנראה [ההדגשה שלי, מ"ן] מסוף מלכות ישראל,³ והוא הדין בתהלים פט כו, 'ושמתי בים ידו ובנהרות ימינו', שלגביו הוא אומר: 'זמנו של מזמור פט אינו ברור אך כנראה [ההדגשה שלי, מ"ן] שהוא יצירה של סוף בית ראשון או הגלות'.⁴ אולם, מה ההוכחות לכל אלו? ענבר לא הזכיר כלל את הכתוב בשמות כג לא: 'ושתי את גבלך מים-סוף ועד-ים פלשתים וממדבר עד-הנהר'; האם גם זה כתוב מאוחר?

במקום לשער השערות, מדוע לא להניח שהנוסחה גובשה בימים שבהם שיקפה מציאות, דהיינו בימי דוד ושלמה, והלא מצאנו את הנוסחה בכל הרבדים של הספרות המקראית, החל

1 מאמרי ראה אור בקתדרה, 47 (ניסן תשמ"ח), עמ' 3-16. למאמרו של ענבר ראה: שלמ"ק, ג (תשל"ח), עמ' 49-48.

2 ענבר (שם), עמ' 35.

3 ענבר, שם. לקביעה שהמזמור הוא מתקופת שאול ראה: J. Heinemann, 'The Date of Psalm 80', *JQR*, 40 (1950), pp. 297 ff. וכנ"א רופא, 'סימוניו של תהלים פרק פ', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 113-124.

4 ענבר, שם.

בספרות שבתורה,⁵ עבור לספרות היסטוריוגרפית⁶ והספרות הנבואית,⁷ וכלה במזמורים.⁸ אין כל הצדקה להניח שאף אחד מכתבים אלו אינו קודם לתקופה האשורית. כמו כן תואמים גבולות אלה כתובים אחרים, המדברים בהכנעת עמים ולאומים בימי דוד ושלמה באזורי סוריה וארץ-ישראל [ואי אפשר להבינם אלא על רקע המציאות של תקופה זו] "יעבדוך עמים וישתחו לך לאמים",⁹ וכן 'וישתחו לו כל-מלכים כל-גוים יעבדוהו'.¹⁰

גם דעתו של ענבר בעניין רשימת עשרות העממים בבראשית טו יט-כא מאולצת ולא נוכל לקבלה. העדרו של החיווי בכתובים אלה עשוי להיות דבר שבמקרה.¹¹

- 5 בראשית טו יח; שמות כג לא.
6 מלכים א, ה א. מלכים א, ה ד, שם נזכר 'עבר הנהר', הוא משל עורך מאוחר, שכן 'עבר הנהר' כמציין את סוריה וארץ-ישראל אינו ידוע לנו מלפני אסרחדון במאה השביעית לפנה"ס, ראה מאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 11, הערה 77.
7 ישעיהו כז יב; מיכה ז יב; זכריה ט י.
8 תהלים עב ח; פ יא; פט כו.
9 בראשית כז כט.
10 תהלים עב יא. והשווה: שמואל ב, ח ב, ו; י יט.
11 השווה תרגום השבעים והנוסח השומרוני לרשימה זו.

לא גר אלא מומר

מרדכי אליאב

במאמרו המעניין, 'תוכניות בריטיות ליישוב יהודים בארץ-ישראל בשנות הארבעים של המאה הי"ט (1840-1850)',¹ קובע ישעיהו פרידמן, בפרטו את התזכיר של א"ס קלמן, כי 'קלמן, שנחשב בעיני פלמרסטון "יהודי הגון ובעל-נסיון", היה תושב ותיק בארץ-ישראל, ומוסיף בהערה: 'קלמן היה גר, ומוצאו מחבל קורלנד שבארצות הבלטיות. מעבר לכך לא ידוע עליו דבר'.² לא כן הדבר, כי דווקא ידועים עליו פרטים רבים, ומן הראוי להעמיד דברים על דיוקם. ארסמוס סקוט קלמן נולד בשנת 1796 כיהודי בקהילת בויסק (Bauska) שבחבל קורלנד (לטוריה),³ ונטבל לנצרות, כנראה בלונדון, בשנה לא ידועה. בשלב זה 'זכה' כנראה בשני השמות הפרטיים הנוצריים. כל ימי חייו עסק בפעולה מיסיונרית בקרב יהודים, בעיקר בשירות החברה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים. בסתיו 1833 הגיע לירושלים כעוזרו של ג'ון ניקולייסון,⁴ מייסד המיסיון הבריטי בירושלים, ועסק שם במשך חמש שנים בפעילות מיסיונרית.⁵ בקיאותו הרבה ביהדות ושליטתו בעברית, בערבית ובגרמנית סייעו בידו למלא את תפקידו בהצלחה, מה גם שהודות למזגו הנוח ונורעם הליכותיו עלה בידו, כנראה, לקשור קשרים טובים עם יהודי ירושלים.⁶ בסוף 1838 יצא לאנגליה, ובשובו דרך ביירות נפגש, ביולי 1839, עם שני המיסיונרים הסקוטים אנדרו בונאר ורוברט מק-צ'ייני, שזה עתה סיימו את סיוורם בירושלים וסביבתה. השניים, שהכירו את סגולותיו של קלמן, ראו במפגש את יד ההשגחה,⁷ וביודעם שהוא עשוי להיות להם לעזר רב בפעילותם בקהילות ישראל, הזמינוהו להילות אליהם במשך מסעם,

1 קתדרה, 56 (תמוז תש"ן), עמ' 42-69.

2 שם עמ' 51 והערה 52.

3 כך לפי עדות עצמו, ראה: A. A. Bonar & M. Mc Cheyne, *Narrative of a Mission of Inquiry to the Jews from the Church of Scotland in 1839*, Edinburgh 1842, p. 403 (להלן: ד"ח המיסיון).

4 ראה: Th. Halsted, *Our Missions*, London 1866, p. 145. קלמן מכונה שם: 'a Jewish proselyte'.

5 ד"ח המיסיון, עמ' 249. קלמן מכונה שם: 'a Christian Israelite'.

6 שם, שם וכן שם, עמ' 169: 'מזגו העדין של מר קלמן והליכותיו הנעימות מצאו חן בעיני היהודים במידה רבה ביותר'.

7 שם, עמ' 240: 'by a kind providence'. הם מוסיפים שכבר הכירו את קלמן בלונדון, וכי הוא מיועד להיות בן-לוויה שלהם מאותו יום ועד שובם לאנגליה. ראה גם מכתבם מ-5 ביולי 1839, *Jewish Intelligence*, November 1839.

והציעו לשלם את כל הוצאותיו ולהחזירו לאחר מכן מלונדון לירושלים.⁸ כבן-לווייה של שני המיסיונרים, עסק קלמן בעת הביקורים בצור, בצפת ובטבריה בוויכוחים עם יהודים ובשידולים מיסיונריים.⁹ בהמשך המסע, דרך תורכיה, מולדווייה, ואלכיה, גליציה ופרוסיה, נטל קלמן חלק פעיל ונמרץ בפעולות המיסיונרים, שנועדו בעיקר לוויכוחים תאולוגיים עם יהודים ולבדיקת סיכויי המיסיון בארצות אלה.¹⁰ הם הגיעו ללונדון ב-6 בנובמבר 1839, וכנראה נשאר קלמן זמן-מה בלונדון, ובתקופה זו חיבר את התזכיר הנזכר לעיל.

מועד שובו של קלמן לארץ אינו ידוע, אך כאשר המיסיון בירושלים פתח ב-19 במאי 1843 מעין מוסד להכשרת מיסיונרים מומרים, שבו 'הוכשרו' גם ר' אליעזר לוריא ור' בנימין גולדברג, מחכמי הפרושים,¹¹ נתמנה קלמן למפקח על המוסד.¹² אולם המוסד לא האריך ימים, ונסגר בשנת 1846. קלמן הועבר לסגל בית-החולים המיסיונרי, נתמנה שם בשנת 1848 למנהל המשק ולממונה על חלוקת צדקה. הוא פרש בשנת 1858, חזר ללונדון, ועסק שם עוד שנים ארוכות בפעילות מיסיונרית בקרב מהגרים יהודים במזרח לונדון. הוא מת בשנת 1889, בגיל 93.¹³

בהקשר לתזכיר עצמו, שאגב חתום בידי 'עברי שהמיר דתו מקורלנד',¹⁴ חלה גם כן טעות. לדברי פרידמן, נשלח התזכיר אל לורד ג'ון הנרי פלמרסטון, ולא כן. התזכיר, שנתחבר ב-3 באוגוסט 1840, נשלח אל לורד אנטוני אשלי, שמשנת 1835 מילא תפקיד מרכזי בחברה המיסיונרית הלונדונית, וצורף למכתבו של אשלי אל פלמרסטון ב-25 בספטמבר 1840.¹⁵ דברי אשלי על קלמן — 'יהודי בעל אופי ונסיון'¹⁶ — הועתקו על-ידי פלמרסטון במכתבו אל השגריר ג'ון פונסונבי, מ-25 בנובמבר 1840, שאליו צורף התזכיר. בעיני אשלי היה קלמן 'יהודי',¹⁷ גם אם השתמד ועסק בפעילות מיסיונרית, ופלמרסטון לא יכול היה לדעת במי מדובר. על-כל-פנים, בעת כתיבת מכתבו לפונסונבי, ב-11 באוגוסט 1840, התזכיר עדיין לא היה בידו, ולכן לא היה יכול

8 *Jewish Intelligence*, שם: 'הזמנו את מר קלמן ללוותנו, בהתחייבות לשלם כל הוצאותיו ולשלחו בחזרה לארץ זו. — מר קלמן הוא יליד רוסיה, מדבר גרמנית, פולנית ועברית, ולכן עשוי להיות לנו לתועלת רבה בארצות אלה'. וראה גם: שם, ספטמבר ודצמבר 1839, וכן: דר"ח המיסיון, עמ' 249.

9 דר"ח המיסיון, עמ' 263-283. כאשר יצאו שני המיסיונרים ביום השבת מצפת למירון, העדיף קלמן להישאר בצפת, כדי שלא לפגוע שלא לצורך — מה שהיה קורה — אם היו רואים אחד מאחייהם הקודמים נוסע בשבת היהודית. ראה שם, עמ' 280.

10 על פעילותו האישית של קלמן ראה: שם, עמ' 333 (איזמיר), 378-379 (בריאליה, מולדווייה), 395 (ויכוח ממצה עם הרב יהודה ביבאס, שהתקשה להאמין שבן-שיחו מומר), 416 (יאסי), 430 (סרט), 446 (טרנופול), 479 (קראקא). בסוף הספר מופיעים גם שני נספחים שכתב קלמן על יהודי דמשק ובגדאד.

11 על פרשה זו ראה במפורט בספרו של א' מורגנשטרן, משיחות וישוב ארץ-ישראל, ירושלים 1985, לפי המפתח. ראה גם: E.C. Ewald, *Journal of Missionary Labours in the City of Jerusalem (1842-1844)*, London 1846, p. 176.

12 W.T. Gidney, *History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, London 1908, p. 237.

13 שם, עמ' 297.

14 'Converted Hebrew of Courland'.

15 A. Hyamson (ed.), *The British Consulate in Jerusalem: in Relation to the Jews of Palestine*, II, London 1941, pp. LXVIII-LXXIII. פרסום זה לא צוין אצל פרידמן. מהערת אשלי בעמ' LXXIII יוצא כי תזכירו של קלמן היה מצורף למכתבו.

16 שם. ראייה חותכת לכך שמדובר במומר היא גם לשון התזכיר, שבה מדובר כל הזמן על היהודים בגוף שלישי ('האומה שלהם', 'ארץ-אבותיהם', וכדומה), בלא כל רמז לזיקת המחבר אל היהודים.

17 המונח המקובל בפי המיסיונרים לגבי מומרים היה: 'a believing Jew'. מונח זה מופיע עשרות פעמים.

להביא את פלמרסטון להכרה 'ששיבת היהודים אינה עוד בגדר חלום מיסטי, אלא אפשרות מעשית'.¹⁸ קשה גם להסכים לטענה שתוכניתו של אשלי 'נבעה ממניעים פוליטיים'.¹⁹ ברישום מן היומן של אשלי, המובא בספרו של הודר נאמר: 'פלמרסטון נבחר כבר על-ידי האל להיות מכשיר של טובה לעמו העתיק, ולהכיר בזכויותיהם, מבלי להאמין בייעודם. ונראה שיעשה יותר. אך אף-על-פי שהמניע הוא אוהד, אין הוא איתן. נאלץ אני [ההדגשה שלי, מ"א] לטעון מבחינה פוליטית, פיננסית, מסחרית. שיקולים כאלה מדברים אל ליבו'.²⁰ מסתבר אפוא כי השימוש בטיעונים פוליטיים ואחרים היה בבחינת טכסיס ולא מניע.

פרידמן מציין לגבי אחד הרישומים ביומנו של אשלי כי נכתב ב-29 בספטמבר 1839,²¹ אך טעות בידו. הרישום הוא מ-29 בספטמבר 1838.²² בספטמבר 1839 היה יאנג כבר בירושלים.

18 פרידמן (לעיל, הערה 1), עמ' 52.

19 שם, עמ' 49.

20 E. Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, London 1866, I, p. 310: 'But though the motive is kind, it is not sound. I am forced to argue' etc.

21 פרידמן (לעיל, הערה 1), עמ' 44, הערה 9.

22 זהו תאריך הרישום בספרו של הודר (לעיל, הערה 20), עמ' 233. לכן אין כל טעות בספרו של סוקולוב (עמ' 121).